

Ideologie totalitárních režimů – historické souvislosti teoretických východisek a jejich vliv v praxi nacistického a komunistického režimu

Nina Pavelčíková

*Katedra historie, Filozofická fakulta, Ostravská univerzita v Ostravě,
nina.pavelcikova@centrum.cz*

The Ideology of Totalitarian Regimes

– The historical relationships of theoretical points of departure and their impact in practice of national socialist and communist systems

Abstract—This contribution pursues the basic streams of thought with which totalitarian regimes attempted to justify the authority of their ideological systems. It does not, of course, try to analyse individual philosophical systems which supported the ideology of totalitarianism. This is purely an attempt to detect in an historical context those currents of thought that the ideological systems of fascist and communist regimes leaned on and on which they derived their basic theses and subsequently attempted to channel the same thoughts to the population of the countries they controlled. The writer concludes that the more elaborated ideological postulates were created by communist regimes which leaned directly on the works of Marx and Engels, respectively Lenin, and other Marxist oriented writers. In contrast to the superficial, cognitively inferior and emotionally formulated modes of articulation of the ideologists of fascism and the German National Socialists, Marxist ideology of the 20th century developed not only as official dogma but equally as one expression of „revisionist“ currents of thought within the Marxist cosmos of thought.

Key Words—totalitarian regimes, racist theories, marxism, socialism, communism

V PRVÉ ŘADĚ chci zdůraznit, že tato krátká studie si nečiní nárok na teoretickou analýzu filosofických systémů, na jejichž základních principech budovaly oba totalitární režimy 20. století svoji ideologii. Nesnaží se ani postihnout veškeré vlivy, které zejména pro pozdější přetváření původních rasistických teorií do praxe nacistického holocaustu hledají současní filosofové prostřednictvím detailního rozboru nejrůznějších filosofických systémů moderní doby. Ve složitém kontextu filosofického myšlení 19. století je možno najít jednotlivé podněty vedoucí ke hledání východisek z krizových jevů rodící se moderní společnosti radikálními zásahy do jejího vývoje, různé náznaky a možné souvislosti s pozdějším zrodem totalitárních ideologií. Nám však v této souvislosti půjde

v první řadě o pokus vysledovat základní myšlenkové proudy 19. a počátku 20. století, jimiž se totalitární režimy snažily potvrdit legitimitu svých ideologických postulátů. Pokusíme se brát v úvahu zejména ty vlivy, u nichž lze prokázat přímou souvislost s formulací ideologických doktrín (základním předpokladem indoktrinace myšlenkových systémů do praxe je např. skutečnost, zda představitelé totalitárních režimů díla jednotlivých filosofů znali, resp. jakým způsobem se je pokoušeli interpretovat). Jinými slovy – do jaké míry mohly filosofické systémy, resp. názory jednotlivých filosofů bezprostředně ovlivnit činnost ideologů v politické praxi – v oblasti výchovy, propagandy, ale také různých forem diskriminace, perzekuce apod.

Samotný pojem ideologie je interpretován politologicky jako „soustava symbolicky zatížených názorů a výrazů, které představují, interpretují a hodnotí svět tak, aby vytvářely, mobilizovaly, řídily, organizovaly a ospravedlňovaly určité způsoby nebo cíle jednání a jiné zatratily“ (Miller 2000: 190). V historii evropského myšlení 19. a 20. století se vytvořilo několik vývojových linií výkladu ideologie, z nichž některé ji posuzují v podstatě neutrálně jako symbolickou soustavu, která pomáhá vytvářet politickou identitu a řídit politické postoje určitých skupin obyvatelstva, je tedy vlastně nezbytným průvodním jevem moderní společnosti. Od Marxovy definice německé ideologie jako „falešného vědomí“ se odvíjí pojetí ideologie u většiny marxistů 20. století (Lenin, Antonio Labriola), kteří zdůrazňují její roli jako „mystifikace, deformace“, vzniklé jako výsledek obrany zájmů některé ze sociálních skupin, vrstev či tříd (Šaradín 2001 in Kopeček 2009: 23). Tato charakteristika samozřejmě v pojetí tzv. klasiků marxismu-leninismu neplatí pro ideologii marxistickou, kterou považují její zakladatelé za vědecky zpracovaný systém navazující na historický materialismus (viz dále).

Paradoxně však v průběhu 20. století nabyl pojem ideologie silně pejorativní význam také pro řadu nemarkistických autorů, kteří se stali vesměs protagonisty výzkumu vzniku a fungování totalitárních režimů. Z ideologických doktrín vyčleňují jako předmět kritiky zejména ty, které vytvářejí zpracované, uzavřené a monopolistický systém. Mezi ně řadili zprvu především fašistická

hnutí a režimy, po druhé světové válce pak zejména marxismus, jenž podle nich dovršil vývoj ideologie jako „předpisující doktríny bez opory racionálních argumentů“ (Raphael 1976: 17), které fungují tak, že racionální argumentaci znemožňují. Už z úvodního odstavce předkládané studie lze vyvodit, že právě toto pojetí ideologie je východiskem mých úvah o souvislostech mezi teorií a praxí totalitárních systémů. V návaznosti na stále ještě probíhající diskurs o hledání náplně pojmu ideologie se tedy přikláním k přístupu, který usiluje spíše o popis funkce idejí v sociální skutečnosti a zároveň se pokouším o reflexi vlastního přesvědčení ideologů o své „univerzální pojetí světa“ (podrobněji viz Kopeček 2009: 25–26). V této souvislosti vycházím mimo jiné zejména ze skutečnosti, že sami ideologové „vzorových“ totalitárních režimů – nacistického i komunistického – se považovali za dědice a naplnovatele významných proudů evropského filosofického myšlení 19. století. První z nich se opíral zejména o jeho konzervativní směry, druhý se hlásil k teoriím socialistickým a revolučním. Ve skutečnosti ideologie oficiálně předkládaná jako doktrína vládnoucí strany představovala pouhý odvar výchozích teoretických postulátů, velmi zjednodušený systém dogmat, zprostředkovaných širokým masám příznivců v jazyce, kterému měl rozumět i nevzdělaný posluchač či čtenář. Zároveň byla vnucována všem vrstvám společnosti jako jediný přijatelný „vědecký“ názor na existenci světa i lidské společnosti. Existovaly sice i pokusy o teoretický výklad (např. nacista Rosenberg), či dokonce návrat a rozvíjení původních filosofických základů totalitárních systémů (tzv. marxističní revizionisté), otázkou ovšem zůstává, do jaké míry se mohly promítnout do každodenní praxe režimu.

Ve své analýze se nezabývám ideologií evropských fašistických či tzv. profašistických režimů 20. až 40. let 20. století (Itálie, Španělsko, Slovenská republika apod.). Ty totiž vesměs, podle mého názoru, nevytvořily žádný ucelenější ideologický systém, který by se hlásil k určitému proudu evropského myšlení. Většina odborníků se shoduje v tom, že se opíraly o směsici nacionalistických, „revolučně syndikalistických“, resp. i antisemitských hesel a o principy vůdcovství vycházejícího z „vyššího poslání“. Základ popularity jejich předáků vycházel z jednoduchého přesvědčení, že masy potřebují nikoliv demokracii, ale mýtus. Ten pak vytvářeli ústy svých vůdců „za pochodu“, tedy v průběhu soustavného upevňování moci fašistického státu v první třetině 20. století jako pragmatickou realizaci „jednoty myšlenky a činu“; Mussolini např. svéráznou „syntézou“ zcela neslučitelných myšlenek Nietzscheho a Marxe (Nolte 1998: 276, 257–258 ad.), k nimž přimíchal národní mýty o římském impériu. Ve Francii se o směsici nejrůznějších myšlenkových proudů pokoušeli představitelé Action française (Nolte 1998: 67–96), jiné fašistické režimy se opíraly o rigidní formy katolicismu a vlastní nacionalistické ideje. Jako vzor sloužila většině z nich především Mussoliniovo Itálie, radikálnější směry v zemích satelitů i obětí nacistického Německa se inspirovaly také rasistickými teoriemi.

Z historického hlediska se podrobně zabývá zdroji

vědomostí, způsobem myšlení, veřejně vyjadřovanými názory jednotlivých představitelů fašismu (stejně jako nacistického režimu) německý historik Ernst Nolte (Nolte 1998). Podle mého názoru je z hlediska faktografického jeho obsáhlá práce o fašismu pro historika stále ještě aktuální právě pro šíři záběru myšlenkového světa fašistických vůdců a ideologů. Nic na tom nemění ani skutečnost, že se ve známém německém „Historikentstreit“ s řadou jeho názorů na pojetí a hodnocení role totalitarismu v historii 20. století mnozí jeho kolegové rozešli (Dobeš 1998: 665–684).

KOŘENY NACISTICKÝCH IDEOLOGICKÝCH DOKTRÍN VE FILOSOFICKÝCH SYSTÉMECH 19. STOLETÍ

Ideologie německého „nacionálního socialismu“ se inspirovala v první řadě teoriemi o nerovnosti lidských ras. Ty se formovaly v průběhu druhé poloviny 19. století z původní snahy nově vzniklých vědeckých disciplín (antropologie, tzv. přírodní dějiny člověka, ale také humanitní obory, např. psychologie, sociologie) o definici postavení člověka v přírodě empirickými metodami. Interdisciplinární systemizaci názorů na odlišnosti lidských ras můžeme zřejmě po právu přiznat Arthuru Gobineauovi, aniž bychom jeho dílo jednoznačně spojovali s pozdějšími teoriemi o jejich nerovnosti (Budil 2009). Přímoú linií k nacistické rasové ideologii bychom mohli hledat spíše v dílech významných anglických antropologů Roberta Knoxe a Jamese Hunta, kteří věřili, že vlastnosti jednotlivých ras jsou vrozené a neměnné, a poprvé také zmiňují nadřazenost tzv. árijských ras – Knox k nim ovšem přičítá i Slovany, a podřadnost Židů (Mosse 1977). Ucelenou teorii rasismu pak doplňuje již jako politický program jeden z proudů sociálního darwinismu, který později učaroval vynovačům lidské nerovnosti zejména tvrzením, že jediné zavedením nerovnosti ras do politické praxe lze obnovit přirozený řád lidstva zničený liberalismem. Na konci 19. století dovršili tuto syntézu sociálního darwinismu a rasismu „antroposociologové“: byli nejen zastánci determinismu v předurčení ras, ale vytvářeli i korelace mezi tělesnými rozměry a stupněm duchovních schopností jejich příslušníků. Mezi jejich představiteli bývají zpravidla počítáni zejména francouzský antropolog Goerges Vacher de Lapouge, Němec Otto Ammon a řada dalších autorů (Miller 2002: 404).

Myšlenka etnické nerovnosti založené na rasovém původu se koncem 19. století stala velmi populární a díla jí inspirovaná se dokonce často zařadila v oblasti odborné literatury mezi bestsellery. Jedním z nich, mimo jiné už počátkem 20. století přeloženým i do češtiny, se stalo základní dílo Angličana Houstona Stewarda Chamberlaina *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* (Chamberlain 1910). Jeho význam pro nacistickou ideologii spočívá mimo jiné v tom, že zřejmě přímo ovlivnilo samotného Adolfa Hitlera, který jinak rozhodně nepatřil k horlivým čtenářům filosofických pojednání (ostatně i rasovou teorii znal spíše z dobových brožur než z důkladného studia prací jejích tvůrců). V uváděném díle označil Chamberlain

za „nositele světových dějin“ představitele nordické rasy – Germány. Pod tímto termínem rozuměl různé severoevropské národy, které podle něj v nejstarších dějinách lidstva zčásti vystupovaly také jako Keltové či Slované (ovšem pouze do doby, než se smísili s méněcennými rasami, neboť v antropologii i historii vše záleží na podílu germánské krve). Skutečné dějiny lidstva začínají podle něj v okamžiku, kdy se Germán ve 13. století „ujmá silnou rukou dědictví starověku“. Svou nadřazenost („civilizátorskou moc“) prosazuje nejen mečem, ale také zápasem idejí a úsilím o zánik méněcenných ras jejich demoralizací. Všechny ostatní rasy vystupují v tomto boji jako jeho protivníci, bořitelé (např. Mongolové). V lepším případě přejímají germánskou kulturu, což do jisté míry přiznává i některým Židům. Příslušníkům „židovské rasy“ ovšem na druhé straně připisuje talent projektovat nereálné socialistické a mesiášské říše, „jejich revoluci“ považuje za zločinný atentát na všechny národy země. Vzestup některých významných historických kultur připouští, měl však podle něj pouze krátké trvání (Arabové). Další osud civilizace pak závisí zejména na boji mezi Árijci a Semity, v němž spatřuje velkou naději v roli vilémovského Německa jako představitele nové harmonické germánské kultury. Chamberlain i někteří další autoři podobné myšlenky prezentovali jako výsledky vědeckého bádání a zřejmě sami ani nedomýšleli, jak snadno jsou zneužitelné v politické praxi. Podle Nolteho však byla rasová teorie extrémní doktrínou, která jen čekala na extremistu, který by její teze vyjádřil ještě radikálněji a použil ji jako zbraně v reálné historické době (Nolte 1998: 372).

Hitlera a okruh jeho „teoretiků“ rasismu jistě velmi silně zaujaly také některé formulace velkého německého filosofa 19. století Friedricha Nietzscheho, obsažené zejména v jeho pozdních pracích (a často pak šířené ve zjednodušené formě na základě jeho pozůstalosti). Např. některé výroky ze silně protikřesťanský zaměřeného Antikrista, kde stav soudobé společnosti moderního světa označuje za nihilismus, v němž lidé přestávají hledat princip autority. Správci Nietzscheho pozůstalosti vydali posmrtně soubor jeho zápisků „Vůle k moci“, u nichž zřejmě ideology nacismu fascinoval už sám název. Podle nejnovějších analýz znalců jeho díla ovšem Nietzsche nechápal tento pojem jako pozitivní hodnotu, viděl v něm jádro jakéhokoliv lidského činu. Mimo jiné ostatně odmítal i nacionalismus, neboť podle něho brání rozpadu moderního státu. Jednoznačně nelze vyložit ani Nietzscheho předpověď obrovského válečného konfliktu, který povede k ovládnutí země (Nietzsche 1988, 1995). Dílo Nietzscheho je ovšem natolik složité a rozporuplné, že mu ideologové nacistického Německa nemohli porozumět. Pokud se hlásili k některým výroky z jeho spisů, byl to spíše pokus o jejich zneužití, o výklad jednotlivých pojmů vytržených z kontextu a zkreslujících smysl jeho původní ostré kritiky dosavadních filosofických výkladů světa. Dnešní analýzy myšlenek Nietzscheho jednoznačně odmítají spojování jeho díla s nacistickou ideologií (Miller 2002: 335 a Kouba 2006 aj.) Ostatně je příznačné, že za jednu ze základních inspirací pro nacismus považovali

dílo F. Nietzscheho představitele marxismu, kteří mu samozřejmě nemohli odpustit, že byl zásadním odpůrcem Marxe a Engelse (Barck et al. 1985: o–z, 313).

V oblasti dalších filosofických proudů 19. století se ostatně představitelé fašistické i nacistické ideologické vize „šťastné budoucnosti“ svých národů pohybovali také zcela libovolně. K tomu, aby získali co nejširší okruh příznivců z řad frustrovaných nižších vrstev, neváhali krátkodobě a účelově využívat např. terminologii spojovanou se socialistickými teoriemi (boj proti „plutokracii“, nacionální „socialismus“, který zůstává v názvu nacistické strany i po likvidaci představitelů socialistických tendencí v jejím rámci – bratří Strasserů), (Nolte 1998: 422–423). I praxe režimu v oblasti sociální politiky, vždy ovšem nedílně spojená s typickou nacistickou frazeologií, se zřejmě občas inspirovala myšlenkami ideologů socialismu. Mussolini se dokonce prohlašoval za „dědice Karla Marxe“. Hitler ohlašuje utopistickou vizi „tisíciročné říše“ své vyvolené rasy po konečném vítězství nad všemi nepřáteli, spojenou zejména s realizací „Lebensraumu“ pro všechny německy hovořící obyvatele Evropy (včetně tzv. Volksdeutsche), (Nolte 1998: 530–532). Tím ovšem rozvíjel pouze politické vize konzervativního německého nacionalismu konce 19. století.

Za hlavního ideologa nacistického režimu je zpravidla považován Alfred Rosenberg, který se pokusil vtělit své myšlenky do díla, jež už svým názvem prozrazuje autorovu základní inspiraci: Mýtus dvacátého století (Rosenberg 1923, 1970). Toto rozsáhlé pojednání nepřilíh schopného, navíc jednoho z nejméně oblíbených předáků Hitlerovy třetí říše, má ovšem daleko do uceleného výkladu filosofických základů nacistické ideologie. Je spíše snůškou rasistických, antisemitských a šovinistických výpadů volně roubovaných na historii evropské kultury; autor se snaží dokázat, že vše pozitivní v ní je nordického původu. Je také sporné, do jaké míry jeho spisy, příležitostné články a jednotlivá vystoupení na sjezdech NSDAP či jiných veřejných akcích skutečně ovlivňovaly praxi realizátorů Norimberských zákonů a pozdějšího nacistického „konečného řešení“ rasové otázky. Např. Richard Seemann ve své nedávno vydané edici základních dokumentů o nacistickém „řešení židovské otázky“ připisuje významnější „ideologickou“ i praktickou roli zejména Himmlerovi, Eichmannovi a Heydrichovi (Seemann 2008). Většina nacistických předáků si Rosenberga příliš nevážila, považovali ho za nepraktického, nesrozumitelného intelektuála a zřejmě pro ně nebyl skutečným reprezentantem jejich ideologie (pokud vůbec jeho díla četli – je známo, že sám Hitler po přečtení prvních stránek Mýtu dvacátého století rezignoval, protože k Rosenbergovým „analýzám evropské kultury“ mu chyběly základní vědomosti o její historii), (Nolte 1998: 422–423, 484–495, 572–573 ad.). Hitler považoval Rosenberga za zcela nepoužitelného zejména pro jeho nízké organizační schopnosti. Jen na krátko ho pověřil vedením NSDAP po svém zatčení v roce 1923. Stále jej však řadil mezi své přátele a údajně si ho svým způsobem i vážil pro jeho „intelektuální schopnosti“, i když jeho úvahám nerozuměl. Rosenberg působil jako šéfredaktor listu

Völkischer Beobachter, později vedl zahraničně-politický úřad NSDAP, v roce 1941 se stal říšským ministrem pro východní území, měl sice málo pravomocí, ale mimo jiné zdůvodňoval vyhlazovací politiku nacistů, i když údajně ve svých denících proti její praxi vyslovoval námitky (Nolte 1998: 573).

Sám Adolf Hitler se ve druhém svazku svého proslulého spisu *Mein Kampf* odvolává na předčasně zemřelého Dietricha Eckarta, redaktora prvních nacistických tiskových orgánů, jako na svého učitele. Eckart byl ovšem spíše „básníkem metafyziky duše“ než skutečným ideologem. Za hlavního hlasatele ideologického systému nacistického režimu bychom proto měli zřejmě považovat spíše samotného Hitlera, jehož *Mein Kampf* byl jakousi „biblí“ všech předáků nacionálního socialismu. Nikomu z nich nevadilo, že toto „dílo“ představovalo intelektuálně zcela vyprázdňenou směsici fašistické doktríny o roli státu a jeho vůdce jako ztělesnění národní jednoty a vůle po světovládě a rasistických představ o nadřazenosti árijské rasy a jejím právu vládnout ostatní či je zcela likvidovat (Hitler 1923, 1941). Přesto, že uvedená díla, resp. další pokusy nacistických předáků o „rozpracování“ rasistických projektů, mají daleko do důslednosti a propracovanosti marx-leninské ideologie komunistického režimu, není možno podle mého názoru považovat nacismus za zcela „neideologický“, jak to tvrdí někteří autoři. V tom smyslu, jak charakterizují jedno z možných jejích pojetí v úvodní části studie, představuje ideologie souhrn doktrín, které pouze předstírají, že mají filosofický základ; není tedy zřejmě nezbytnou podmínkou, aby vytvářela ucelený, promyšlený systém. V praxi se pak proměňují v systém dogmat, který režim vnucuje obyvatelstvu jako jediné přijatelné pojetí světa.

ZÁKLADY MARXISTICKO-LENINSKÉ IDEOLOGIE A JEJÍ PROMĚNY V PRŮBĚHU 20. STOLETÍ

Ideologie komunistického totalitárního režimu je propracována mnohem důkladněji a ve své původní podobě je se svými teoretickými základy spojena daleko těsněji, neboť jejími autory se de facto stali sami tvůrci marxistické filosofie; i oni samozřejmě vědomě navazovali na předcházející myšlenkové proudy. Mimo jiné se přihlásili k osvícenskému pojetí vlády rozumu a neustálého pokroku ve vývoji lidstva. Jejich filosofie představovala podle současných kritiků do značné míry mechanické propojení několika soudobých vědeckých systémů, na jehož základě vyslovili své teze o jednotě zákonitostí vývoje přírody a společnosti, tzv. dialektický a historický materialismus. „Tři hlavní zdroje“ své filosofické soustavy (materialismus L. Feuerbacha, Hegelovu dialektickou metodu a anglickou klasickou politickou ekonomii) i všechny předcházející utopické, nereálné představy o možnostech vybudování a fungování beztřídní společnosti zároveň podrobili ostré kritice (Engels 1966: 211–222).

Teoretické rozvíjení základních tezí historického materialismu – mimo jiné pojetí „třídního boje“ jako původce a hybatele vývoje společnosti (revolučních přeměn

společenských systémů) – se stalo základním kamenem jedné ze součástí marxismu – tzv. vědeckého komunismu. V podstatě šlo o aplikaci těchto tezí na utváření strategie postupu proletářských vrstev v procesu jejich boje za nový typ společenského uspořádání, který měl být jakýmsi vyvrcholením dosavadní historie lidstva. Jedním z účinných prostředků tohoto boje se stala také teorie marxistické ideologie, která v jejich pojetí vychází na základě historického materialismu z analýzy tzv. společenského vědomí jako „odrazu společenského bytí“.

Ve všech předcházejících třídních historických formacích byla podle Marxe a Engelse ideologie souhrnem společenských názorů vládnoucí třídy, zajišťovala její společenské postavení a její zájmy. Skutečně vědeckým ideologickým systémem se podle nich může stát pouze ideologie dělnické třídy, opírající se o marxistický vědecký světový názor a jeho představy o budoucnosti lidstva. Autorem propracovaného ideologického systému vycházejícího z komunistického „světového názoru“ byl spíše Bedřich Engels, vytvářel jej ovšem za spolupráce a „nadhledu“ svého přítele K. Marxe (Barck 1985: 263). Marx sám byl přesvědčen, že jeho a Engelsovo učení se stane „materiální silou, jakmile uchvátí masy“ (Marx a Engels 1985).

Jak jsem již uvedla, základem historického materialismu i komunistického ideologického systému je teorie třídního boje, který vyvrcholí podle zakladatelů marxismu celosvětovou socialistickou revolucí (tedy předpokládaným násilným, ozbrojeným bojem) světového proletariátu: „Při líčení nejvšeobecnějších fází vývoje proletariátu jsme sledovali více méně skrytou občanskou válku uvnitř nynější společnosti až do chvíle, kdy propuká v otevřenou revoluci a kdy proletariát násilným svržením buržoazie zakládá své panství“ (Marx a Engels 1985: 25). Po vítězství dělnictva bude následovat přechodné období tzv. diktatury proletariátu, během něhož dojde k likvidaci všech forem soukromého vlastnictví, které je zdrojem vykořisťování nemajetných vrstev společnosti. Nositelé vykořisťovatelského systému budou zbaveni nejen majetku a veškerých mocenských pozic, ale zároveň eliminováni z veřejného života. Proletariát má právo v této etapě vývoje nové společnosti likvidovat zbytky odporu vykořisťovatelských tříd libovolnými (tedy i násilnými) represivními prostředky. Po úspěšném dovršení tohoto „zakladatelského období“ bude nastolen nový společenský řád – socialismus. V průběhu jeho úspěšného budování budou překonány všechny základní společenské a sociální rozpory, poslední zbytky soukromého vlastnictví budou odstraněny ve prospěch vlastnictví celospolečenského. Příslušníci všech sociálních vrstev (proletariát, rolnictvo, pracující inteligence) budou pracovat dle svých možností, odměňování se bude odvíjet od výsledků jejich práce.

Socialistická společnost je však pouze první fází, jakýmsi předstupněm komunistického společenského systému, který je konečným cílem boje dělnické třídy za beztřídní společnost. V jejím rámci budou žít všichni lidé v naprosté harmonii, zapojí se dle svých schopností do celospolečenského pracovního úsilí, odměňování budou

podle svých potřeb. Zanikne stát a všechny jeho represivní složky, mocenský systém se bude realizovat formou samosprávy (Arczyński 1965: 781–783). Marx a Engels ve svých dílech věnovali ovšem daleko větší pozornost počátečním fázím ideologického boje proletariátu s panující buržoazií, příp. i základním ideologickým postulátům přechodné fáze (diktatury proletariátu), a roli komunistů v jejím průběhu. Jejich formulace budoucího vývoje socialistické a komunistické společnosti jsou obsaženy v několika jejich pracích pouze v hlavních obrysech, sami považovali možnost realizace těchto idejí v dlouhodobém horizontu celospolečenského vývoje. Předpokládali, že teorie socialistické a komunistické společnosti se bude rozvíjet postupnou analýzou výsledků jednotlivých etap budoucího boje proletariátu za uskutečnění jeho cílů (Arczyński 1965: 783). Tímto způsobem bezesporu otevírali alespoň teoretickou možnost dalšího diskursu o smyslu a cílech proletářské revoluce, který se pak v průběhu 20. století svým způsobem odrážel v peripetiích složitěho vývoje společenských věd i praxe komunistického režimu (viz dále).

Základy marxistické ideologie dále rozvinul V. I. Lenin, píšící o nutnosti vzbudit o ni zájem mas prostřednictvím organizované a plánované politické práce jejího předvoje – komunistické (bolševické) strany. Ta vytváří revoluční strategii a taktiku, která umožní konečné svržení buržoazního společenského řádu a vybudování socialismu a komunismu. V průběhu revolučních událostí v Rusku během posledních let první světové války a v letech následující války občanské pak spolu s Trockým dovršil revizi ideologické koncepce tzv. sovětského socialistického státu, opírajícího se o spojenectví mezi „lidem měst a venkova“. V teorii, ale přímo i v revoluční praxi popřel původní tezi zakladatelů marxismu, v jejichž představách může proletářská revoluce zvítězit pouze v celosvětovém měřítku. Dále rozpracovával ve svých referátech a kratších pracích zejména teorii a praxi tzv. diktatury proletariátu jako přechodného období po vzniku sovětského státu (Lenin 1950).

Vládnoucím ideologem sovětského Ruska se ovšem po Leninově smrti stal J. V. Stalin, resp. jeho nejbližší spolupracovníci (Děborin, Rjazanov ad.). S jeho dlouhodobým působením v čele sovětského státu a vytvářením kultu osobnosti souvisí také jen sporadicky přerušovaná linie nadvlády dogmatického pojetí „jediné správné ideologie“, již si upravoval pro potřeby svých politických a mocenských cílů. V jeho pojetí se teorie o možnosti vybudování socialismu v jedné zemi spojila s tezí, že průvodním jevem tohoto procesu je zesilování třídního boje (Miller 2000: 482–483). Dalším výplodem Stalinovy revize původní marxistické ideologie bylo přesvědčení, že proletářský stát nemůže na cestě ke komunismu zaniknout, protože musí chránit SSSR před vnitřními i vnějšími nepřáteli. Stát budující socialismus se v průběhu svého vývoje potýká s vnějším nepřítelem, představovaným „světovým imperialismem“. Daleko nebezpečnější jsou však podle Stalina nepřátelé vnitřní (boj proti nim zahájil už sám Lenin během občanské války a po ní pak vybudováním

prvního pracovního tábora pro nepřátele režimu i spojence z období revoluce na Soloveckých ostrovech). V průběhu období tzv. diktatury proletariátu likviduje režim nejdříve násilnými metodami tzv. třídní nepřátele – představitele městské buržoazie, kulaky (odpůrce kolektivizace z řad bohatých a středních rolníků) a reprezentanty odlišných ideologických systémů. Na přelomu 20. a 30. let 20. století se teror obrací stále výrazněji do vlastních řad – fyzická likvidace prostřednictvím vykonstruovaných procesů, vražd, věznění a nesnesitelných podmínek práce v tzv. gulagu je namířena proti politickým konkurentům, bývalým spolupracovníkům, představitelům inteligence apod. Boj se ale odehrává také na ideové frontě. Jedno z hlavních „ideologických“ děl J. V. Stalina Otázky leninismu (Stalin 1949) není vlastně možno považovat za ucelený výklad takto zrevidované marxistické ideologie. Je spíše záznamem Stalinových veřejných i vnitrostranických vystoupení, neustále rozvíjeným polemickým bojem se všemi, kdo nesouhlasili s praktickými důsledky jeho názorů nebo navrhovali jiná řešení. Jen zřídka tam, kde se mu to hodí, odvolává se v krátkých odkazech (v původních vydáních vesměs psaných přímo v textu petitem) na výroky V. I. Lenina. Marxe zmiňuje pouze v úvodu, Engelse opomíjí zcela. V průběhu dalších let vlády sovětského komunismu se pak původní marxistická ideologie de facto stala svou vlastní karikaturou: je známo, že z děl „klasiků“ marx-leninismu se v oficiálních vydáních jejich sebraných spisů řada tezí i celých kapitol vypouštěla, protože neodpovídala „revoluční praxi“.

Po Stalinově smrti došlo zejména v zemích středoevropských satelitů Sovětského svazu (Maďarsko, Polsko, Československo) k několika pokusům o obrodu marxistické filosofie i dalších společenských věd. To se pochopitelně odrazilo i ve sféře ideologických systémů, které vytvářeli představitelé „marxistického revizionismu“ nejen v protikladu k stalinistickým deformacím, ale mnohdy i v diskursu nad původními díly klasiků. Obrodný proces se odehrával pod hesly návratu k mladému Marxovi (a zejména jeho východisek z Hegelovy filosofie), resp. k některým myšlenkám Leninových předchůdců i souputníků (Gramsci, Korsch, Lukács) a o přizpůsobení komunistické ideologie praxi „rozvíteného socialismu“ (Kopeček 2009). Z ideologického hlediska se několik desítek reprezentantů tohoto „hledání ztraceného smyslu revoluce“ v podstatě vyhýbá původním představám zakladatelů marx-leninské teorie o komunistické budoucnosti. Náplní jejich prací je v první řadě kritika soudobé praxe dogmatického výkladu a násilného vnučování zjednodušených ideologických postulátů obyvatelstvu zemí sovětského bloku. Např. v Polsku se skupina kolem Leszka Kolakowského pokusila o vytvoření alternativní ideje humánního „demokratického socialismu“, její členové se inspirovali i díly soudobé filosofie člověka a novými trendy sociologického myšlení (Kopeček 2009: 212–214 aj.) V Maďarsku se v souvislosti se složitými peripetiemi jeho politického vývoje znovu do jisté míry etablovaly (aby byly vzápětí Kádárovým režimem opět marginalizovány) některé starší myšlenky Georgy Lukáče i pokusy o novou formulaci „maďarské

cesty k socialismu“. Podle nejnovějších badatelských výsledků filosoficko-ideologický diskurs marxistických revizionistů dospěl k určitému vrcholu v Československu 60. let, i když tu měl v obecné politické rovině daleko menší prostor než např. soudobí marxisté polští. Zasáhl poměrně širokou frontu společenských věd, a zejména v díle Karla Kosíka se objevila řada myšlenek, které převracely, či spíše vyvracely mnohá dosavadní dogmata. Kosík už bezprostředně po XX. sjezdu KSSS prohlásil, že „skončilo panství ideologie v marxismu, aby udělalo místo vědecké teorii“ (Kosík 1956 in Kopeček 2009: 305). V rozvíjení této myšlenky pak pokračoval dále, když v diskusi na stránkách Literárních novin prohlásil skutečný marxismus z filosofického hlediska za neslučitelný s ideologií (Kosík 1956). Jeho filosofické úvahy pak vrcholí na počátku 60. let ve známém filosofickém pojednání *Dialektika konkrétního* (Kosík 1963).

Pokusy o obrodu marxistického myšlení většinou ovšem skončily zároveň s pokusy o demokratizaci komunistických stran v zemích sovětského bloku, které představitelé sovětského režimu i domácí konzervativní síly nemilosrdně likvidovali. Je myslím příznačné, že v poměrně rozsáhlém Filosofickém slovníku vydaném v roce 1974 v NDR, který vyšel v českém překladu v roce 1985, je pojednáno heslo „socialismus a komunismus“ zcela v duchu původních představ o možnosti vybudování beztřídní společnosti a všelidového státu (Barck et al. 1985). Tato utopická, v reálném světě neuskutečnitelná ideologie podobně jako všechny předcházející ideologické systémy totalitárních režimů nakonec zmizela v propadlišti dějin. Můžeme snad doufat, že přes všechny pokusy o oživení nostalgie po tzv. reálném socialismu se už jejich protagonistům nepodaří vzkřísit některou z minulých variant komunistické ideologie, či dokonce vytvořit novou. To samozřejmě neznamená, že vědecké bádání a diskurs o ideologii totalitárních režimů stejně jako o systému jejich moci není třeba dále rozvíjet.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] ARCZYŃSKI, S. et al. 1965. *Wielka encyklopedia powszechna 5 (In-Kons)* Warszawa: PAN.
- [2] BARCK, K. E. et al. 1985. *Filozofický slovník a–n, o–z*. Praha: Svoboda.
- [3] BUDIL, I. 2009. *Přehled života a díla Arthura Gobineaua v kontextu zrodu a vzestupu moderní rasové ideologie*. Praha: Triton.
- [4] COLOMB, J. A. S. WISTRICH 2002. *Nietzsche, Godfather of Fascism?: on the Usses and Abusses of a Philosophy*. Princeton: Princ. Univ. Press.
- [5] DOBEŠ, J. 1998. Ernst Nolte a studium dějin fašismu. In Nolte, E. *Fašismus ve své epoše*. Praha: Argo 665–684.
- [6] ENGELS, B. 1966. Vývoj socialismu od utopie k vědě. In Marx, K., Engels, B.: *Spisy. Svazek 18*. Praha: NPL 211–222.
- [7] CHAMBERLAIN, H. S. 1910. *Základy 19. století*. Praha : Ant. Hájek.
- [8] KOUBA, P. 2006. *Neitzsche. Filozofická interpretace*. Praha: OIKOYMENH.
- [9] KOSÍK, K. 1956. Hegel a naše doba. *Literární noviny* 5–48: 3.
- [10] KOSÍK, K. 1963. *Dialektika konkrétního. Studie o problematice člověka a světa*. Praha: ČSAV.

- [11] LENIN, V. I. 1950. *Vybrané spisy, sv. II*. Praha: Svoboda.
- [12] KOPEČEK, M. 2009. *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha: Argo.
- [13] MARX, K. a B. ENGELS 1985. *Manifest Komunistické strany*. Praha: SPN.
- [14] MILLER, D. (ed.) 2000. *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno: Barrister a Principal.
- [15] MOSSE, G. L. 1978. Towards the final solution. In: *A History of European Racism*. New York, London.
- [16] NIETZSCHE, F. 1995. *Antikrist*. Olomouc: Votobia.
- [17] NOLTE, E. 1998. *Fašismus ve své epoše*. Praha: Argo.
- [18] RAPHAEL, D. 1990. *Problems of Political Philosophy*. USA: Prometheus Books.
- [19] ROSENBERG, A. 1982. *The Myth of the Twentieth Century*. London: Noon Tide Press.
- [20] ROSENBERG, A. 1923. *Die Protokole der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik*. München.
- [21] SEEMANN, R. 2008. *Cesta do Wansee. Konečné řešení takzvané židovské otázky a germanizace českých zemí*. Středokluky: Zdeněk Susa.
- [22] STALIN, J. V. 1949. *Otázky leninismu*. Praha: Svoboda.
- [23] SZABÓ, M. 2005. *Rasa a vůl a. Alfred Rosenberg a Mýtus 20. století*. Bratislava: Kalligram.
- [24] ŽALOUDEK, K. 1999. *Encyklopedie politiky*. Praha: Libri.